

Аннотація

В статье рассматриваются предложенные автором новые характеристики архитектурной формы – толерантность и пространства толерантности: зоны толерантности и поля толерантности. Они дадут возможность учитывать тональные и цвето-тональные характеристики архитектурной формы в гармонизации объектов архитектуры.

Ключевые слова: толерантность, поля толерантности, тональные характеристики, архитектурная форма, гармонизация, размерная структура.

Annotation

In this article the author examines the new features of architectural form – tolerance and tolerance space: zone of tolerance and margins of tolerance. They will be able to take into account the color-tone and tonal characteristics of the architectural form in the harmonization of architectural objects.

Key words: tolerance, tolerance field, tonal characteristics, architectural form, harmonization, size structure.

УДК 726.5

О. Е. Смолінська

аспірант кафедри архітектури

Національний університет водного господарства та

природокористування м. Рівне

ШЛЯХИ ПРОНИКНЕННЯ НЕОРОСІЙСЬКОГО СТИЛЮ В АРХІТЕКТУРУ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ ВОЛИНИ

Анотація: у статті проаналізовано передумови виникнення неоросійського стилю в дерев'яному церковному зодчестві на території колишньої Волинської губернії. Визначено основні причини, що призвели до появи значної кількості подібних між собою дерев'яних церков на досліджуваній території. З'ясовано, що привнесений, синодальний тип храму з часом став невід'ємною частиною храмовбудівної спадщини Волинського краю.

Ключові слова: неоросійський стиль, Волинь, дерев'яна церква, православ'я.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження дерев'яних храмів Волині полягають головним чином у вивченні дерев'яного зодчества більш ранніх зразків, які збереглися ще з XVI – XVIII ст. Проте менше уваги приділялося православним церковним спорудам, що дісталися нам у спадок після перебування Правобережної України в складі Російської імперії. Внаслідок

поширеної думки про «типовість» культових будівель XIX – початку XX ст. їх оцінка зводиться найчастіше до лаконічних описів з переважно негативним відтінком на тлі загального аналізу сакральної архітектури України від давніх часів до сьогодення. Попри існуючі критичні характеристики дерев'яних православних церков зазначеного періоду в даній роботі здійснюється спроба дослідження ряду факторів, що розкривають професійну логіку цієї архітектури. Можливо, в подальшому це сприятиме більш об'єктивному ставленню до неї.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковий інтерес до вивчення храмової спадщини Волині має досить багату традицію, починаючи від перших спостережень Г. Павлуцького і закінчуючи працями сучасних авторів. Проте ґрунтовні дослідження у цих роботах стосуються, переважно, автентичного сакрального зодчества XVII – XVIII ст. Найбільш повно у своїх працях церковну архітектуру історичних регіонів України описали такі українські дослідники як Ф. Волков (Ф. Вовк), Л. Маслов, П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич, В. Завада, В. Вечерський, О. Годованок, та ін. Значне зацікавлення дерев'яною храмовою спадщиною виявляють і молоді науковці, зокрема В. Слободян, О. Лесик, О. Двойнінова та ін. Найбільш повно церковне життя волинського краю розкрито у монографії С. Жилюка «Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.)». Суттєвий інтерес для вивчення культового зодчества Волині складають роботи волинських краєзнавців В. Рожка та В. Войтовича. Одним з опорних джерел стали нормативні акти та статистичні матеріали Російської імперії, зокрема «Устав Духовных Консисторий» та «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» Н. Теодоровича. Значний масив дослідницької інформації стосовно історії Волині міститься у праці М. Петрова «Волынь: исторические судьбы Юго-Западного края» (видавець П.Н. Батюшков). Однак, попри наявність досить об'ємної спадщини та істотної джерельної бази з історії церковного будівництва краю, питання появи та розвитку чужорідної культової архітектури на Волині досі залишається недостатньо вивченим.

Мета роботи – виявити та проаналізувати причини й обставини виникнення неоросійського стилю в дерев'яній храмовій архітектурі Волині XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XVIII ст. в церковній архітектурі Волині почалися трансформації, зумовлені складним геополітичним становищем даного регіону. Внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі Правобережна Україна стала частиною Російської імперії та перебувала в її складі до першої світової війни. На території Правобережжя відбувся розподіл на Київську, Подільську і

Волинську губернії. З точки зору сучасного адміністративно-територіального устрою, історична Волинь охоплювала територію нинішньої Волинської та Рівненської областей (крім Зарічненського району), північні райони Тернопільської та Хмельницької областей і західну частину Житомирської області.

В цей період на волинських землях панівними були дві християнські конфесії: римо-католицька та греко-католицька. Прибічників православної віри практично вже не залишилося. Послідовниками унії були переважно українці, які становили більшість населення краю. Уніатська церква дотримувалась певних народних звичаїв і традицій, зберігала українську мову проповідей, давню православну обрядовість.

Отже, після встановлення царської влади на Правобережжі перед урядом постало складне завдання – утвердження російського православ'я серед католицького та уніатського населення. Реалізовувалося воно шляхом ліквідації колишньої релігійної культури. Першим кроком у досягненні поставленої мети став наказ Катерини II про знищення унії на Правобережжі, виданий 1794 р., та ліквідація Луцької і Володимирської єпархії. Взагалі, імператриця з особливою нетерпимістю ставилася до представників як уніатської, так і католицької конфесії: «Треба викоренити звихнену думку (українців) вважати себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Малá Росія, Ліфляндія чи Фінляндія – це провінції... треба..., щоб вони помосковились і перестали дивитись (на нас). Як вовк у лісі» [6, с. 351]. Приєднання уніатів до православної церкви проводилося примусово. У свою чергу уніати нерідко чинили опір. Крім того, вони отримували підтримку і захист з боку католицького духовенства й шляхти, що визначило подальшу стратегію і тактику щодо уніатської і католицької церков.

В часи правління Павла I було відновлено католицькі і уніатські єпархії. Православному єпархіальному керівництву офіційно заборонялося примушувати уніатів приймати православ'я. Таку політику унаслідував і уряд Олександра I. Проте добровільного переходу уніатів до російської церкви не відбувалося. Навпаки, з'явилася тенденція повернення приєднаних до православ'я в унію й посилення католицизму, що зовсім не відповідало політичним інтересам царату.

Свого часу місцевий священник-краєзнавець П. Антонович у своєму дослідженні зробив сміливий висновок, що «уніатська церковна культура – українська, народна». Отже, наступним кроком у боротьбі з греко-католицькими конфесіями став наказ Синоду від 1803 р. про заборону спорудження церков в «малоросійском стилі» [4, с. 15], що передбачав витіснення уніатства, насамперед у церковно-будівничій справі. Крім того, ще

протягом тривалого часу відбувалося вилучення із церков і монастирів та нищення зразків уніатської церковної культури, а разом з тим і давніх пам'яток православ'я.

Будівництво сакральних споруд на території самодержавної імперії було одним з найважливіших умов існування та розповсюдження православ'я. У цьому процесі активну участь брали і населення, і офіційні церковні органи. Ще у XVIII ст. російський уряд законодавчо встановив правила, дотримання яких було обов'язковим при будівництві храмів. Переважна їх більшість мала силу і в XIX ст.

Процес поширення православної віри в регіонах колишніх українських земель контролювався державною владою та Святійшим Правлячим Синодом. На той час це був вищий державний орган церковно-адміністративної влади Російської імперії. Відкриття нових парафій та будівництво храмів відбувалося лише за згодою Синоду. Виконуючи запит про можливість спорудження парафіяльної церкви, глава єпархії змушений був, згідно ст. 45 «Устава духовних консисторій», за допомогою духовних осіб і поліції, з'ясувати: «а) прилично ли и удобно ли мѣсто, на которомъ предполагается воздвигнуть церковь; б) отъ какихъ церквей поступятъ къ ней прихожане; всѣ ли они того желаютъ, по какимъ причинамъ, т.е. по невмѣстительности ли приходской ихъ церкви соотвѣтственно числу прихожанъ, по отдаленному ли жительству отъ оной, или по неудобству сообщеній, и справедливы ли ихъ показанія; в) достаточно ли будетъ число сихъ прихожанъ к составленію полнаго прихода; г) какое за темъ число прихожанъ останется при той церкви, отъ которой нѣкоторые будутъ причислены къ новой; и д) будетъ ли обезпечено содержаніе причта новой церкви и чѣмъ именно» [14, с. 20–21]. Якщо всі перелічені умови виконувалися і не виявлено ніяких перешкод для подальшого будівництва, то таке рішення потрібно було «представлять на разрѣшеніе Святѣйшаго Синода, съ приложениемъ плана и фасада, которые между тѣмъ должны быть разсмотрѣны въ мѣстной Строительной Коммисіи» [14, с. 20].

Одним з головних обов'язків єпархіального керівництва з будівництва церков було забезпечення прихожан оптимальною кількістю храмів таким чином, щоб виключити можливість їх надмірного спорудження та контроль якості будматеріалів майбутніх споруд [14, с. 20]. Єпархіальна влада також надавала допомогу в будівництві нових церков. За її клопотанням до управління державним майном безкоштовно виділялася деревина з казенних дач та здійснювалася часткова фінансова підтримка у спорудженні храмів. Однак більша частина коштів надходила у вигляді пожертв, зібраних з прихожан. Серед добродійців можна було знайти представників різних прошарків населення – від селян та «інородців» до імператора.

У першій половині XIX ст. на території Волинської губернії православних церков налічувалося дуже мало. Майже всі вони були дерев'яними і перебували в незадовільному стані. Один із перших дослідників цієї теми Ф. Волков з цього приводу сказав: «... уцелело уже немного, и едва ли не самые лучшие образцы старинного украинского церковного зодчества уже исчезли...» [2, с. 21]. В цей період для богослужінь використовувалися, як правило, колишні уніатські храми, які також занепадали з кожним роком. Проте політика царського уряду продовжувала вживати заходів щодо нищення зразків національної ідентичності на території Південно-Західного краю.

Починаючи з правління Миколи I, осмислення національної ідеї розглядалося з позиції повернення до витоків Російської державності, і як наслідок – звернення до головних витворів архітектури Святої Русі – її храмів і монастирів, що давно вже стали матеріальним втіленням одвічних цінностей. Розвиток цієї ідеї відбувався у руслі утвердження ролі Росії як прямої спадкоємиці духовних традицій першої православної держави – Візантії.

Так, в 30-х роках XIX ст. з наказу імператора Миколи I його придворний архітектор Костянтин Тон розробив атлас взірцевих креслень церков, що відповідали особливостям давньої російської церковної архітектури. За основу архітектурного вирішення таких проектів було взято храми московської архітектурної школи XVI – XVII століть, які передбачали в обов'язковому порядку приєднання до західного фасаду кількоярусної дзвіниці з характерним наметовим (пірамідальним) завершенням, наявність цибулястих маківок, великі, видовжені доверху вікна, відкриті ганки з північному та південного боків, відповідний накладний декор. За цими зразками потрібно було будувати храми на теренах всієї імперії [8, с. 4]. Саме ця обставина стала головною причиною так званої «масової», «шаблонної» архітектури, яка не оминула і Волинського краю.

Взагалі, Микола I вважав себе неабияким знавцем мистецтва. З часів Петра I в Росії не було монарха, який би так безапеляційно вирішував «творчі питання». Кожен великий будівельний проект імператор брав під особистий контроль. Вказівки Миколи I не обмежувалися розпорядженнями загального характеру. Він заглиблювався у деталі і особисто перевіряв усі стадії робіт. Архітектуру глава держави вважав провідною з-поміж мистецтв. Він розпочав грандіозний експеримент з перетворення зовнішнього вигляду Російської імперії. Опорою монарха в цій справі був Костянтин Тон. Згодом саме поняття «тонівська архітектура» стало синонімом державного будівництва.

В одному із джерел, датованому 1850-м роком, зазначені статистичні дані церковних справ Волинської губернії. Що стосується віросповідання мешканців краю, то православного населення налічувалося близько 1,120 млн., римо-

католицького – трохи менше 183 тис., решта – це лютерани, «євреї», «старообрядці» та ін. Серед православного населення чисельно переважали селяни, тоді як представниками римо-католицької віри були здебільшого поміщики, однодворці та міщани [1, с. 103]. Автор також вказує на те, що за останні 10 років (з 1838 по 1848 рр.) кількість населення, які приєдналися до православної церкви збільшилася на 2,4 тис. чоловік. Там же подана таблиця загальної чисельності монастирів та храмів, згідно з якою на території Волинської губернії налічувалося 1676 (!) дерев'яних церков [1, с. 108].

Появу значної кількості подібних між собою храмів на території Волині можна пояснити ще й тою причиною, що в 1851 р. вийшов царський наказ про забезпечення ремонту православних церков і спорудження нових. Під словом «ремонт» в даному випадку мається на увазі не лише відновлення непридатних елементів та частин храму, спрямованих на покращення стану будівлі, а й перебудова церков із застосуванням прийомів неоросійського стилю. В результаті таких дій на території Волинської губернії окрім новобудов почали з'являтися ще й трансформовані храми з ознаками російсько-візантійського стилю.

Між тим, в регіоні все ще спостерігався відчутний вплив польських католиків. Національно-визвольні польські повстання 1830-х та 1863 рр. стали приводом серйозного наступу проти поляків і католицької церкви з боку царської влади. Це завдання вирішувалося шляхом репресій, закриття численних католицьких монастирів, перебудови або ліквідації старих храмів. Почалась поетапна секуляризація церковного землеволодіння в регіоні. Держава взяла економіку церкви під свій контроль [7, с. 115]. Внаслідок таких дій чисельність прибічників католицької віри значно зменшилася.

Головною ознакою посилення позицій Російської Православної Церкви на Волині стала, насамперед, інтенсифікація будівництва нових православних храмів. Шляхом скасування повинностей селян на церкву, запровадження державного утримання православного духовенства і створення для нього постійного пенсійного фонду царському урядові вдається закріпити його соціальний статус, що певною мірою врегулювало взаємовідносини священника з парафіянами. Опрацювання місцевого населення здійснюється як за допомогою релігійно-просвітницькою діяльності, так і з залученням поліцейсько-адміністративних сил. Слід зазначити, що російська церква виявляла нетерпимість не лише до інших конфесій, а й взагалі до національно-культурних особливостей різних народів, які проживали на Волині.

Відчутне прискорення темпів церковного будівництва припадає на 60-ті – 70-ті рр., коли відповідальним за реалізацію релігійної політики був призначений генерал-губернатор. При Міністерстві внутрішніх справ було

утворено окремих церковно-будівельний відділ. Кредитними установами надавалися позики. В 1863 р. Синод встановив збір пожертвувань на спорудження нових церков і шкіл у Західному краї. Для нагляду за будівництвом було утворено спеціальний орган – «Губернское церковно-строительное присутствие». Разом з тим у західні губернії, в тому числі Волинську, прибули офіцери генерального штабу, яким доручили огляд церков і збір відомостей про склад населення та його віросповідання. На основі зібраного матеріалу вийшов атлас карт населення Південно-Західного краю. За цим посібником визначали, де, насамперед, треба будувати православні церкви [4, с. 16].

Внаслідок потужних адміністративних заходів в 70-х рр. Волинська єпархія нараховувала 44 новозбудованих храмів, а 272 церкви знаходилися на капітальному ремонті. Всього в західних губерніях протягом останніх трьох десятиліть було зведено 1700 (!) церковних споруд, на що уряд витратив близько 10 млн. рублів. На початок ХХ ст. Волинська єпархія мала 1999 храмів, а також 207 каплиць і різних молитовних будинків. Швидко зростало будівництво церков у губернському місті Житомирі. Станом на 1912 р. кількість православних храмів тут подвоїлася і становила 27 церков та 2 каплиці, що цілком задовольняло потреби православних віруючих. В 1913 р. Волинська єпархія мала вже понад 2150 церков [4, с. 16].

Найбільшого свого піднесення Російська православна церква досягає на початку ХХ ст. Отримуючи всіляку підтримку з боку царського уряду, вона практично стає релігійно-політичною організацією. Поряд з великою кількістю церков, монастирів, духовно-навчальних закладів і церковно-громадських установ вона володіла доброю поліграфічною базою, частина її духовенства займалася культурною і науково-красознавчою роботою.

Проте в період значного розквіту всередині православної церкви водночас з'являються ознаки безпорадності. Такі тенденції проявилися під час перших революційних заворушень у 1905 – 1907 рр., коли при першому ж натяку на свободу серед місцевого населення почався відхід від православ'я. Стало зрозумілим, що Російська православна церква на Волині має значну залежність від державної влади і наявності її політичної та матеріальної підтримки.

Взагалі для церковної історіографії Волині на зламі ХІХ – ХХ століть характерним є недостатнє висвітлення теми діяльності Російської Православної Церкви. Вивчення проблеми обмежується публікаціями окремих фактів і подій із церковного життя єпархії або невеликими розвідками з історії сакральних споруд, які виходили друком переважно на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей». Відсутність узагальнюючих праць за цей період

повною мірою пояснюється тим, що історики-краєзнавці більше звертали увагу на минуле краю, тому нині важко однозначно судити про позитивні чи негативні наслідки поширення православ'я на теренах історичної Волині.

Сьогодні значна частина місцевого населення сприймає неоросійський тип храму як невід'ємну частину місцевої традиції. Тому справедливим буде визнати, що чужорідний синодальний стиль остаточно прижився в церковній архітектурі краю. Підтвердженням цих слів є наявність чималої кількості новозбудованих храмів з елементами російсько-візантійської стилістики. І хоч збудовані вони із застосуванням сучасних конструкцій та матеріалів, основою таких споруд є усталений архетип російської православної церкви з цибулястими маківками та шпилястою дзвіницею.

Висновки. Після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії з метою посилення свого впливу в регіоні царський уряд домагався органічного включення краю в систему єдиної імперської держави шляхом ліквідації Уніатської Церкви та вироблення заходів, спрямованих на посилення позиції Російської Православної Церкви. Таким чином, впродовж ХІХ – початку ХХ ст. на Волині відбувався процес інтенсивного «оправославлення» місцевого населення, що супроводжувався масштабним будівництвом храмів з ознаками неоросійського стилю.

Архітектурні особливості таких церков контролювалися державною владою. З цією метою в 1830-х рр. за наказом імператора Миколи І був виданий атлас проектів церков, розроблений його придворним архітектором Костянтином Тоном. За подібними зразками не лише зводилися нові церкви, а й перебудовувалися старі храми. Цей факт став головною причиною великої кількості подібних між собою монументальних споруд з елементами російсько-візантійського стилю на території історичної Волині.

Зрештою, сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що так званий «синодальний» стиль міцно закріпився в православній храмовій архітектурі Волині не випадково. Показовий факт: у ході дослідження було виявлено чимало нових церков, збудованих на зламі ХХ – ХХІ ст. із запозиченням неоросійського храмобудівного канону.

Література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 3. Вольнская губерния. – СПб., 1850 – 158 с.
2. Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волини / Волков Ф. К. // Материалы по этнографии России. – Спб, 1910. – Т. 1. – С. 21–44.
3. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю / Годованюк О. М. – К. : Техніка, 2004. – С. 136–167.

4. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.) / Жилюк С. І. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.
5. Завада В. Т. О происхождении шатра в деревянных храмах украинского Полесья / Завада В. Т. // Архитектурное наследие. – М. : Стройиздат, 1986. – Вип. 34. – С. 134–141.
6. Киричук М. Волинь: Земля українська: в 2-х т. / Киричук М. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 391 с.
7. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.) / Крижанівський О. П. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
8. Маслов Л. Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя / Маслов Л. – Краків : Українське Видавництво, 1941. – 20 с.
9. Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы / Павлуцкий Г. Г. – К., 1905. – 124 с.
10. [Петров Н. И.] Волинь: Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П. Н. Батюшковым – СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1888. – XV+288+128 с.
11. Ричков П. Дерев'яні церкви Волині XIX – початку XX століть: місцева традиція та зовнішні впливи / П. Ричков, О. Смолінська // Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова). – Луцьк: «Твердиня», 2009. – С. 363–375.
12. Рожко В. Є. Українські православні святі історичної Волині IX – XX ст. / Рожко В. Є. – Луцьк: Медіа, 2003. – 233с.
13. Славина Т. А. Константин Тон / Славина Т. А. – Л. : Лениздат, 1982. – 151 с., ил.
14. Уставъдуховныхъ консисторій / Печатано по опредѣленію Святѣйшаго Правительствующаго Синода. – СПб. : Синодальная Типографія, 1843. – 190 с.

Аннотация

В статье проанализированы предпосылки возникновения неорусского стиля в деревянном церковном зодчестве на территории бывшей Волынской губернии. Определены основные причины появления значительного количества сходных между собой деревянных церквей на исследуемой территории. Установлено, что импортированный синодальный тип храма со временем стал неотъемлемой частью храмостроительного наследия Волынского края.

Ключевые слова: неорусский стиль, Волинь, деревянная церковь, православие.

Annotation

The author analyzes the causes of appearance of the neo-Russian style in a wooden church architecture of the former Volhynian Gubernia. It determines the reasons of a large number of wooden churches that are similar to each other in this area. The author states that the non-indigenous synodal type of church has become an integral part of the temple culture of Volhynia.

Keywords: neo-Russian style, Volhynia, wooden church, orthodoxy.